

Εισαγωγή

Στις 27 Νοεμβρίου 1095, στην πόλη του Κλερμόν στην κεντρική Γαλλία, ο Πάπας Ουρβανός Β΄ έβγαλε έναν απ' τους πιο συναρπαστικούς λόγους όλων των εποχών. Είχε περάσει όλη την προηγούμενη εβδομάδα να προεδρεύει σε μια εκκλησιαστική σύνοδο, στην οποία συμμετείχαν δώδεκα αρχιεπίσκοποι, έντεκα επίσκοποι και άλλοι ανώτεροι κληρικοί, προτού ανακοινώσει ότι ήθελε να απευθύνει μια ομιλία ιδιαίτερης σπουδαιότητας στους πιστούς. Αντί να μιλήσει απ' τον άμβωνα της εκκλησίας του Κλερμόν, ο Ουρβανός αποφάσισε να μιλήσει σε ένα γειτονικό χωράφι για να μπορούν να τον ακούσουν όλοι οι συγκεντρωμένοι.

Το τοπίο ήταν εκπληκτικό. Φωλιασμένο στην καρδιά μιας σειράς αδρανών ηφαιστειών, με τον επιβλητικότερο απ' τους ηφαιστειακούς θόλους, το Πουί ντε Ντομ, να φαίνεται καθαρά μόλις οχτώ χιλιόμετρα μακριά, η εικόνα ήταν θεαματική. Το πλήθος πάσχιζε να τον ακούσει, καθώς άρχισε να μιλάει εκείνη την κρύα χειμωνιάτικη μέρα: «Αγαπημένοι μου αδελφοί», είπε, «Εγώ, ο Ουρβανός, υπέρτατος Ποντίφικας και, ελέω Θεού, αρχιερέας ολόκληρου του κόσμου, έρχομαι αυτή την ώρα της επείγουσας ανάγκης σε σας, τους υπηρέτες του Θεού σ' αυτά τα μέρη, σαν αγγελιοφόρος της θείας νουθεσίας».¹

Ο Πάπας ετοιμαζόταν να κάνει μια δραματική έκκληση, να παρακινήσει άνδρες με στρατιωτική εμπειρία να βαδίσουν χιλιάδες χιλιόμετρα έως την Ιερή Πόλη της Ιερουσαλήμ. Η ομιλία είχε σκοπό να ενημερώσει και να προκαλέσει, να παραινέσει και να εξοργίσει· να προκαλέσει μια αντίδραση πρωτοφανούς κλίμακας. Και το πέτυχε. Κάτι λιγότερο από τέσσερα χρόνια αργότερα, ιππότες της Δύσης είχαν στρατοπεδεύσει έξω από τα τείχη της πόλης, όπου σταυρώθηκε ο Ιησούς Χριστός και ετοιμάζονταν να καταλάβουν την Ιερουσαλήμ στο όνομα του Θεού. Δεκάδες χιλιάδες είχαν αφήσει τα σπίτια τους και είχαν διασχίσει την Ευρώπη, παρακινημένοι απ' τα λόγια του Ουρβανού στο Κλερμόν, αποφασισμένοι να απελευθερώσουν την Ιερή Πόλη.

«Θέλουμε να γνωρίζετε», εξήγησε ο Πάπας στον λόγο του στο Κλερμόν, «τον θλιβερό λόγο που μας έφερε στον τόπο σας και την

έκτακτη ανάγκη για σας και για τους απανταχού πιστούς που μας έφερε εδώ». Ο Πάπας είχε λάβει κακά μαντάτα, είπε, και από την Ιερουσαλήμ και από την πόλη της Κωνσταντινούπολης: οι Μωαμεθανοί, «ένας λαός ξένος, ένας λαός που τον είχε απορρίψει ο Θεός, είχαν εισβάλει σε τόπους που ανήκουν σε χριστιανούς, καταστρέφοντας και λεηλατώντας τους ντόπιους». Πολλοί είχαν δολοφονηθεί άγρια, άλλοι είχαν αιχμαλωτιστεί και είχαν μεταφερθεί στην εξορία.²

Ο Πάπας περιέγραψε γλαφυρά τις θηριωδίες που είχαν διαπραχθεί στην Ανατολή από τους «Πέρσες» – εννοώντας του Τούρκους. «Κατεδαφίζουν ιερά, αφού πρώτα τα λερώσουν με τις βρωμιές τους, διενεργούν περιτομές σε χριστιανούς, και χύνουν το αίμα τους είτε στα ιερά είτε στις κολυμβήθρες. Όταν έχουν όρεξη να βασανίσουν άγρια κάποιον, τρυπούν τον αφαλό του, τραβάνε την άκρη των εντέρων του, τη δένουν σ' έναν πάσαλο και τα τυλίγουν γύρω του μέχρι που, μ' όλα τα σωθικά του βγαλμένα έξω, πέφτει άψυχος στο χώμα. Τρυπούν με βέλη άλλους δεμένους σε παλούκια· και σε άλλους, που έχουν τον λαιμό τετωμένο, επιτίθενται τραβώντας τα σπαθιά τους για να δουν αν μπορούν να τους κόψουν το κεφάλι με ένα και μόνο χτύπημα. Και τι να πω για τη φριχτή μεταχείριση των γυναικών, που είναι καλύτερα να μη ξεστομίσω τα πράγματα που κάνουν παρά να τα απαριθμήσω λεπτομερώς;»³

Ο Ουρβανός δεν ήθελε να ενημερώσει το συγκεντρωμένο πλήθος, αλλά να το ξεσηκώσει: «Όχι εγώ, ο Θεός σας παρακινεί, εσάς, τους αγγελιαφόρους του Χριστού, να παρακινήσετε επανειλημμένως άνδρες κάθε λογής, ιππότες και απλούς στρατιώτες, πλούσιους και φτωχούς, να σπεύσουν να εξολοθρεύσουν αυτή την αχρεία φυλή από τους τόπους μας και να βοηθήσουμε εγκαίρως τους χριστιανούς κατοίκους».⁴

Οι ιππότες της Ευρώπης πρέπει να ξεσηκωθούν και να προελάσουν γενναία, σαν πολεμιστές του Χριστού, να σπεύσουν όσο το δυνατόν γρηγορότερα για να υπερασπιστούν την Ανατολική Εκκλησία. Πρέπει να φτιαχτεί ένας στρατός χριστιανών ιπποτών, να εκστρατεύσει στην Ιερουσαλήμ και να πετάξει έξω τους Τούρκους. «Είθε να θεωρήσετε πανέμορφο πράγμα να πεθάνετε για τον Χριστό στην πόλη όπου Εκείνος πέθανε για εμάς».⁵ Ο Θεός έχει ευλογήσει τους ιππότες της Ευρώπης με εξαιρετικές ικανότητες στη μάχη, με τρομερό θάρρος και δύναμη. Είχε έρθει η ώρα, είπε, να χρησιμοποιήσουν τις δυνάμεις τους, να εκδικηθούν για τα βάσανα των χριστιανών στην Ανατολή και να παραδώσουν τον Πανάγιο Τάφο στα χέρια των πιστών.⁶

Οι διάφορες εκδοχές για το τι πραγματικά είπε ο Ουρβανός στο Κλερμόν αφήνουν ελάχιστες αμφιβολίες ότι ο λόγος του Πάπα ήταν ένα αριστούργημα ρητορικής, οι παραινέσεις του ήταν προσεκτικά ζυ-

γισμένες, τα ανατριχιαστικά παραδείγματα τουρκικής καταπίεσης τέλεια διαλεγμένα.⁷ Συνέχισε μάλιστα περιγράφοντας τις ανταμοιβές που περίμεναν εκείνους που θα έπαιρναν τα όπλα: όποιος έκανε το ταξίδι στην Ανατολή θα ήταν αιώνια ευλογημένος. Οι πάντες ενθαρρύνθηκαν να δεχτούν την προσφορά. Λωποδύτες και ληστές παρακινήθηκαν να γίνουν «στρατιώτες του Χριστού», ενώ λεγόταν σ' εκείνους που είχαν παλαιότερα πολεμήσει εναντίον των αδελφών τους και των συγγενών τους να ενωθούν με τις δυνάμεις και να πολεμήσουν νομίμως εναντίον των βαρβάρων. Όποιος έκανε το ταξίδι, εμφορούμενος απ' την πίστη του παρά από την αγάπη για το χρήμα ή τη δόξα, θα λάμβανε άφεση όλων των αμαρτιών του. Ήταν, με τα λόγια ενός παρατηρητή, «ένας καινούργιος τρόπος λύτρωσης».⁸

Η απάντηση στον λόγο του Ουρβανού ήταν φρενήρης. Σηκώθηκε η κραυγή: *Deus vult! Deus vult! Deus vult!* – *Θέλημα Θεού! Θέλημα Θεού! Θέλημα Θεού!* Το πλήθος περίμενε ανυπόμονα ν' ακούσει τα επόμενα λόγια του Πάπα. «Είθε να γίνει η φωνή σας πολεμική ιαχή στη μάχη, γιατί προήλθε από τον Θεό. Όταν μαζευτείτε για να επιτεθείτε στον εχθρό, αυτή η ιαχή που σας έστειλε ο Θεός θα είναι η ιαχή όλων: “Θέλημα Θεού! Θέλημα Θεού!”»⁹

Πολλοί απ' όσους άκουσαν την ομιλία του Πάπα πλημμύρισαν ενθουσιασμό, και έσπευσαν στα σπίτια τους για να αρχίσουν ετοιμασίες. Κληρικοί σκορπίστηκαν για να διαδώσουν τον λόγο, ενώ ο Ουρβανός άρχισε ένα εξουθενωτικό πρόγραμμα, γυρνώντας τη Γαλλία για να προωθήσει την εκστρατεία, στέλλοντας ενθουσιώδεις επιστολές σε περιοχές που δεν είχε τον χρόνο να επισκεφτεί. Σύντομα, ολόκληρη η Γαλλία είχε ξεσηκωθεί από σταυροφορική έξαψη. Κορυφαίοι ευγενείς και ιππότες έσπευσαν να ενταχθούν στην εκστρατεία. Άνδρες όπως ο Ρεϋμόνδος της Τουλούζης, μία από τις πιο πλούσιες και ισχυρές φυσιογνωμίες της Ευρώπης, συμφώνησαν να συμμετάσχουν, όπως και ο Γοδεφρείδος, Δούκας της Λωρραίνης, ο οποίος ήταν τόσο ενθουσιώδης που, προτού καν ξεκινήσει, έκοψε νομίσματα που έφεραν τον τίτλο «Godefridus Ierosolimitanus» – «Γοδεφρείδος ο προσκυνητής της Ιερουσαλήμ».¹⁰ Τα νέα για την εκστρατεία στην Ιερουσαλήμ διαδόθηκαν ταχύτατα και φρενιασμένα.¹¹ Η Πρώτη Σταυροφορία είχε μόλις ξεκινήσει.

Τέσσερα χρόνια αργότερα, στις αρχές του Ιουλίου του 1099, μια στραπατσαρισμένη, ταλαιπωρημένη, αλλά εξαιρετικά αποφασισμένη ιπποτική δύναμη παρατάχθηκε έξω από τα τείχη της Ιερουσαλήμ. Ήταν έτοιμοι να επιτεθούν και να ανακαταλάβουν τον πιο ιερό τόπο της Χριστιανοσύνης. Πολιορκητικές μηχανές είχαν κατασκευαστεί και ήταν πανέτοι-

μες. Ιερές προσευχές είχαν γίνει. Οι ιππότες ήταν έτοιμοι να καταφέρουν έναν από τους πιο εντυπωσιακούς άθλους στην ιστορία.

Το όραμα της Πρώτης Σταυροφορίας προερχόταν εν μέρει από την κλίμακα της επιχείρησης. Κατά το παρελθόν, στρατοί είχαν διανύσει μακρές αποστάσεις και είχαν αψηφήσει τα προγνωστικά προκειμένου να επιτύχουν σαρωτικές κατακτήσεις. Οι εκστρατείες των σπουδαίων στρατηγών της αρχαιότητας, όπως ο Μέγας Αλέξανδρος, ο Ιούλιος Καίσαρας και ο Βελισάριος, έδειχναν με ποιον τρόπο πειθαρχημένοι στρατιώτες μπορούσαν, με τη σωστή καθοδήγηση, να καταβροχθίσουν αχανείς εκτάσεις. Η διαφορά της Σταυροφορίας ήταν το γεγονός ότι η δυτική δύναμη δεν ήταν ένας κατακτητικός στρατός, αλλά ένα απελευθερωτικό στράτευμα. Στο Κλερμόν, ο Ουρβανός δεν παρακίνησε τους ιππότες της Ευρώπης να κατακτήσουν τους τόπους απ' τους οποίους θα περνούσαν καθ' οδόν προς την Ανατολή, ούτως ώστε να εκμεταλλευτούν τους πόρους που θα προσέφεραν οι κατακτημένες πόλεις και επαρχίες· τουναντίον, στόχος ήταν η απελευθέρωση της Ιερουσαλήμ –και των Εκκλησιών της Ανατολής– από την καταπίεση των λεγόμενων ειδωλολατρών.¹²

Αποδείχτηκε, ωστόσο, ότι τα πράγματα δεν ήταν τόσο απλά. Τα χιλιάδες χιλιόμετρα που έπρεπε να διανύσουν είχαν προκαλέσει τρομερή οδύνη και βάσανα, αναρίθμητες απώλειες και τεράστιες θυσίες. Από τους 70.000-80.000 στρατιώτες του Χριστού που είχαν ανταποκριθεί στο κάλεσμα του Πάπα, στην Ιερουσαλήμ έφτασε όχι πάνω από το ένα τρίτο. Ο απεσταλμένος του Ουρβανού, που ταξίδευε μαζί με τους κύριους ηγέτες της Σταυροφορίας και έστειλε επιστολές στη Ρώμη το φθινόπωρο του 1099, τοποθέτησε την αναλογία επιζώντων και στρατιωτών που είχαν χάσει τη ζωή τους στη μάχη ή από ασθένεια πολύ κάτω από αυτό, υπονοώντας ότι λιγότερο από το 10% που είχαν ξεκινήσει είδαν ποτέ τα τείχη της Ιερής Πόλης.¹³

Ο Πόντιος Ρεϊνό και ο αδελφός του Πέτρος, «οι ευγενέστατοι των πριγκίπων», για παράδειγμα, δολοφονήθηκαν από ληστές κατά το ταξίδι τους απ' την Προβηγκία, μέσω της βόρειας Ιταλίας και της δαλματικής ακτής· δεν πρόλαβαν να κάνουν καν το μισό ταξίδι μέχρι την Ιερουσαλήμ. Ο Βάλτερ της Βέρβα έφτασε πολύ πιο μακριά, μέχρι που μια μέρα συμμετείχε σε μια επιδρομή για τρόφιμα μαζί με άλλους ιππότες κοντά στη Σιδώνα (στον σημερινό Λίβανο). Δεν επέστρεψε ποτέ. Ενδεχομένως να έπεσε σε ενέδρα και να δολοφονήθηκε· ίσως αιχμαλωτίστηκε και στάλθηκε αιχμάλωτος βαθιά στην καρδιά του μουσουλμανικού κόσμου για να μην ακουστεί πια τίποτα γι' αυτόν· ίσως το τέλος του να ήταν πολύ πιο πεζό: ένα παραπάτημα του βαρυφορτωμένου αλόγου του στο ορεινό έδαφος μπορούσε κάλλιστα να έχει θανάσιμες συνέπειες.¹⁴

Υπήρχε επίσης η Γκοντβέρα, μια ευγενής που αποφάσισε να συνοδεύσει τον σύζυγό της, τον Κόμη Βαλδουίνο της Βουλώνης, στο ταξίδι προς ανατολάς. Αρρώστησε κοντά στο Μαράς (στη σημερινή Τουρκία) και η κατάστασή της γρήγορα επιδεινώθηκε, με την υγεία της να χειροτερεύει καθημερινά, μέχρι που πέθανε. Η αγγλικής καταγωγής αριστοκράτισσα ετάφη σε μια άγνωστη και εξωτική γωνιά της Μικράς Ασίας, πολύ μακριά απ' την πατρίδα της, σ' ένα μέρος που δεν θα είχαν ακούσει ποτέ οι πρόγονοι και οι συγγενείς της.¹⁵

Υπήρχαν ωστόσο και άλλοι, όπως ο Ραμβόλδος Κρετόνς, ένας νεαρός ιππότης από τη Σαρτρ, που έφτασε στην Ιερουσαλήμ και έλαβε μέρος στην επίθεση κατά της πόλης. Ήταν ο πρώτος ιππότης που ανέβηκε τις σκάλες που είχαν τοποθετηθεί στα τείχη, προσπαθώντας, το δίχως άλλο, να δρέψει τους καρπούς που ανέμεναν τον πρώτο που θα έμπαινε στην πόλη. Ωστόσο, ένας φύλακας της οχύρωσης, εξίσου φιλότιμος, πρόσεξε την ανάβαση του Ραμβόλδου και τον φιλοδώρησε με ένα χτύπημα που του έκοψε το ένα χέρι απ' τη ρίζα και ακρωτηρίασε σχεδόν ολόκληρο το άλλο· τουλάχιστον ο Ραμβόλδος επέζησε για να δει την πτώση της Ιερουσαλήμ.¹⁶

Και έπειτα, υπήρχαν και οι άνδρες που οι αποστολή τους στέφθηκε με δόξα. Οι μεγάλοι ηγέτες της Πρώτης Σταυροφορίας –ο Βοημούνδος, ο Ρεϋμόνδος της Τουλούζης, ο Γοδεφρείδος και ο Βαλδουίνος της Βουλώνης, ο Ταγκρέδος– έγιναν διάσημοι σ' ολόκληρη την Ευρώπη εξαιτίας της κατάληψης της Ιερής Πόλης. Τα επιτεύγματά τους απαθανάτιστηκαν σε αναρίθμητα ιστορικά, σε ριμάτες και τραγούδια, και σε μια νέα μορφή λογοτεχνίας: το μεσαιωνικό ρομάντζο. Η επιτυχία τους θα έθετε πολύ ψηλά τον πήχη για όλες τις κατοπινές Σταυροφορίες.

Η Πρώτη Σταυροφορία είναι ένα από τα πιο γνωστά και πιο καταγεγραμμένα γεγονότα της ιστορίας. Η αφήγηση για τους ιππότες που παίρνουν τα όπλα και διασχίζουν την Ευρώπη προκειμένου να απελευθερώσουν την Ιερουσαλήμ γοήτευσε τους συγγραφείς της εποχής και συναρπάζει έκτοτε ιστορικούς και αναγνώστες. Διηγήσεις για εντυπωσιακά ανδραγαθήματα, για τις πρώτες συναντήσεις με τους Σελτζούκους Τούρκους, για τα βάσανα που υπέστησαν οι ένοπλοι προσκυνητές στο ταξίδι τους προς ανατολάς –το οποίο κατέληξε στην αιματηρή σφαγή του πληθυσμού της Ιερουσαλήμ το 1099– αντηχούν στη δυτική κουλτούρα σχεδόν για χίλια χρόνια. Η εικονοποιία και τα μοτίβα της Σταυροφορίας εξαπλώθηκαν στη μουσική, στη λογοτεχνία και στην τέχνη της Ευρώπης. Ακόμα και η ίδια η λέξη «Σταυροφορία» προσέλαβε ευρύτερη σημασία:

μια επικίνδυνη, αλλά εντέλει επιτυχημένη εκστρατεία, των δυνάμεων του καλού εναντίον του κακού.

Η Πρώτη Σταυροφορία διέγειρε τη λαϊκή φαντασία εξαιτίας της θεατρικότητας και της βίας που περιείχε. Δεν ήταν μόνο θεατρινισμός όμως: η εκστρατεία άσκησε τόσο μεγάλη επιρροή στη Δύση, επειδή διαμόρφωσε πολλά απ' όσα θα έρχονταν στο μέλλον: την άνοδο της παπικής εξουσίας, τη σύγκρουση χριστιανισμού και Ισλάμ, την ανάπτυξη των αντιλήψεων περί ιερού πολέμου, την ιπποτική ευλάβεια και τη θρησκευτική αφοσίωση, την ανάδυση των ιταλικών θαλασσοπόρων κρατών και την εγκατάσταση αποικιών στη Μέση Ανατολή. Όλα αυτά είχαν τις ρίζες τους στην Πρώτη Σταυροφορία.¹⁷

Δεν προκαλεί λοιπόν έκπληξη το γεγονός ότι η γραμματεία επί του θέματος εξακολουθεί να ακμάζει. Μολονότι για την εκστρατεία έχουν γράψει γενιές ολόκληρες ιστορικών, τις τελευταίες δεκαετίες μια αξιοθαύμαστη σχολή σύγχρονων μελετητών έχει προσφέρει εξαιρετικό και πρωτότυπο έργο. Θέματα όπως η ταχύτητα κίνησης του σταυροφορικού στρατού, ο εφοδιασμός του και το νομισματικό σύστημα που χρησιμοποιούσε έχουν εξεταστεί αναλυτικά.¹⁸ Με εξαιρετικά ενδιαφέροντα τρόπο έχει επίσης εξεταστεί η σχέση των κύριων αφηγηματικών δυτικών πηγών μεταξύ τους.¹⁹ Τα τελευταία χρόνια, η προσοχή έχει στραφεί στην κατανόηση του αποκαλυπτικού φόντου που είχε η εκστρατεία στην Ιερουσαλήμ, καθώς και ο πρώιμος μεσαιωνικός κόσμος γενικά.²⁰

Έχουν επίσης επιχειρηθεί καινοτόμες προσεγγίσεις στη Σταυροφορία: ψυχαναλυτές έχουν υποστηρίξει ότι οι ιππότες που πήγαν στην Ιερουσαλήμ έψαχναν μια διέξοδο για να διοχετεύσουν καταπιεσμένη σεξουαλική ένταση, ενώ οικονομολόγοι έχουν εξετάσει τις ανισορροπίες προσφοράς/ζήτησης στον ύστερο 11ο αιώνα και έχουν εξετάσει την εκστρατεία βάσει της κατανομής πόρων στην πρώιμη μεσαιωνική Ευρώπη και στη Μεσόγειο.²¹ Γενετιστές έχουν εξετάσει μιτοχονδριακά στοιχεία από τη νότια Ανατολία σε μια προσπάθεια να κατανοήσουν τις κινήσεις πληθυσμών στον ύστερο 11ο αιώνα.²² Άλλοι έχουν επισημάνει ότι η περίοδος της Σταυροφορίας ήταν η μοναδική περίοδος πριν το τέλος του 12ου αιώνα που το ΑΕΠ ξεπερνούσε την πληθυσμιακή αύξηση, πράγμα που υπονοεί ότι μπορούν να βρεθούν παραλληλισμοί ανάμεσα στα μεσαιωνικά και στα νεώτερα δημογραφικά στοιχεία και στην οικονομική έκρηξη.²³

Και παρ' όλα αυτά, παρά την αέναη γοητεία που ασκεί η Πρώτη Σταυροφορία, ελάχιστη πραγματικά προσοχή έχει δοθεί ποτέ στα πραγματικά αίτια της. Για σχεδόν δέκα αιώνες, συγγραφείς και μελετητές εστιάζουν στον Πάπα Ουρβανό Β', στην ξεσηκωτική ομιλία του στο Κλερμόν και

στον ενθουσιασμό της ιπποσύνης της Ευρώπης. Καταλύτης, ωστόσο, για την εκστρατεία στην Ιερουσαλήμ δεν ήταν ο Πάπας, αλλά μία άλλη φυσιογνωμία: το κάλεσμα του Ουρβανού ήταν αποτέλεσμα της άμεσης έκκλησης για βοήθεια από τον αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης, τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό, στην Ανατολή.

Μετά την ίδρυσή της τον 4ο αιώνα, ως μια δεύτερη πρωτεύουσα από την οποία η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία θα μπορούσε να κυβερνά τις απομακρυσμένες επαρχίες της στην ανατολική Μεσόγειο, η «Νέα Ρώμη» έγινε σύντομα γνωστή ως η πόλη του ιδρυτή της, του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου. Η Κωνσταντινούπολη, φωλιασμένη στη δυτική όχθη του Βόσπορου, αναπτύχθηκε και έγινε η μεγαλύτερη πόλη της Ευρώπης, στολισμένη με θριαμβευτικές ασίδες, μέγαλα, αγάλματα αυτοκρατόρων και αναρίθμητες εκκλησίες και μοναστήρια, χτισμένα τους αιώνες που ακολούθησαν μετά τον προσηλυτισμό του Κωνσταντίνου στον χριστιανισμό.

Η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία συνέχισε να ακμάζει μετά την παρακμή των δυτικών επαρχιών και την πτώση της «Παλαιάς Ρώμης» τον 5ο αιώνα. Μέχρι το 1025, ήλεγχε το μεγαλύτερο μέρος των Βαλκανίων, τη νότια Ιταλία, τη Μικρά Ασία, καθώς και μεγάλες περιοχές του Καυκάσου και της βόρειας Συρίας, ενώ είχε επεκτατικές βλέψεις στη Σικελία. Εβδομήντα χρόνια αργότερα, η εικόνα ήταν πολύ διαφορετική. Τούρκοι επιδρομείς είχαν συγκεντρωθεί στην Ανατολία, λεηλατώντας πολλές σημαντικές πόλεις και τραυματίζοντας σοβαρά την επαρχιακή κοινωνία. Τα Βαλκάνια ήταν για δεκαετίες το επίκεντρο ακατάπαυστων σχεδόν επιθέσεων, με τις ίδιες, εν πολλοίς, επιπτώσεις. Οι επαρχίες της αυτοκρατορίας στην Απουλία και την Καλαβρία, εν τω μεταξύ, είχαν χαθεί τελείως, κατελημμένες από νορμανδούς τυχοδιώκτες που κατέκτησαν τη νότια Ιταλία σε λιγότερο από δύο δεκαετίες.

Ο άνθρωπος που στεκόταν στο μεταίχμιο ανάμεσα στην κατάρρευση της αυτοκρατορίας και στη σωτηρία της ήταν ο Αλέξιος Κομνηνός. Ο Αλέξιος, ένας εξαιρετικός νεαρός στρατηγός, δεν είχε κληρονομήσει τον θρόνο, αλλά τον είχε σφετεριστεί με στρατιωτικό πραξικόπημα το 1081, όταν ήταν σχεδόν είκοσι πέντε ετών. Τα πρώτα του χρόνια στην εξουσία ήταν άβολα, καθώς πάσχιζε να αντιμετωπίσει τις εξωτερικές απειλές που αντιμετώπιζε το Βυζάντιο, και ταυτόχρονα να επιβληθεί επί της αυτοκρατορίας. Ως σφετεριστής, χωρίς τη νομιμότητα της κληρονομικής εξουσίας, ο Αλέξιος υιοθέτησε μια πραγματιστική προσέγγιση για να διασφαλίσει τη θέση του, συγκεντρώνοντας την εξουσία και προωθώντας στενούς συμμάχους και συγγενείς του στα πιο σημαντικά αξιώματα του Βυζαντίου. Αλλά μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1090, είχε αρχίσει

να χάνει το πολιτικό του κύρος και η Βυζαντινή Αυτοκρατορία παρέπαιε από βίαιες επιθέσεις σε όλα τα μέτωπα.

Το 1095, ο Αλέξιος έστειλε απεσταλμένους στον Ουρβανό Β΄, με ένα κατεπείγον μήνυμα. Βρίσκοντας τον Πάπα στην Πλακεντία (Πιατσέντσα), οι απεσταλμένοι «ικέτευσαν την ευγένειά του και όλους τους πιστούς του Χριστού να προσφέρουν βοήθεια κατά των ειδωλολατρών για την υπεράσπιση της Αγίας Εκκλησίας, η οποία είχε σχεδόν εξολοθρευτεί ολοσχερώς σ' αυτή την επαρχία από τους άπιστους που την είχαν κατακτήσει, φτάνοντας ως τα τείχη της Κωνσταντινούπολης».²⁴ Ο Ουρβανός ανταποκρίθηκε αμέσως, δηλώνοντας ότι θα σπεύσει βόρεια, στη Γαλλία, προκειμένου να συγκεντρώσει δυνάμεις για να βοηθήσει τον αυτοκράτορα. Η έκκληση αυτή του Αλέξιου έδωσε το έναυσμα για την Πρώτη Σταυροφορία.

Μολονότι η άφιξη βυζαντινών πρεσβευτών σημειώνεται τακτικά στις σύγχρονες ιστορίες της Πρώτης Σταυροφορίας, υποβαθμίζεται το τι ζητούσε ο αυτοκράτορας – και γιατί. Ως εκ τούτου, η Σταυροφορία θεωρείται συνήθως ως η επιστράτευση του Πάπα· χριστιανοί στρατιώτες που εκστρατεύουν στην Ιερουσαλήμ στο όνομα του Κυρίου. Αυτή ήταν η μορφή που πήρε τελικά η ιστορία, σχεδόν τη στιγμή που οι ιππότες ανέβηκαν στα τείχη της πόλης το 1099, και αυτή η εκδοχή έκτοτε υιοθετήθηκε απαράλλακτα σχεδόν από συγγραφείς, καλλιτέχνες, κινηματογραφιστές και άλλους. Ωστόσο, τα πραγματικά αίτια της Πρώτης Σταυροφορίας βρίσκονται σε όσα συνέβαιναν μέσα και περιμετρικά της Κωνσταντινούπολης στα τέλη του 11ου αιώνα. Το ανά χείρας βιβλίο θα δείξει ότι οι ρίζες της εκστρατείας δεν βρίσκονταν στη Δύση, αλλά στην Ανατολή.

Γιατί ζήτησε βοήθεια ο Αλέξιος το 1095; Γιατί προσέφυγε στον Πάπα, έναν θρησκευτικό ηγέτη, χωρίς σημαντικούς στρατιωτικούς πόρους στη διάθεσή του; Μετά το μεγάλο σχίσμα Καθολικής και Ορθόδοξης Εκκλησίας το 1054, γιατί ο Ουρβανός ήταν διατεθειμένος να προσφέρει βοήθεια στον αυτοκράτορα; Γιατί ο Αλέξιος περίμενε μέχρι το 1095 για να ζητήσει υποστήριξη, όταν οι Τούρκοι είχαν γίνει κύριοι της Μικράς Ασίας ήδη από το 1071, μετά την ολέθρια ήττα του βυζαντινού στρατού στη μάχη του Μαντζικέρτ; Με λίγα λόγια, γιατί έγινε η Πρώτη Σταυροφορία;

Δύο είναι οι λόγοι για τη διαστρέβλωση της ιστορίας της Σταυροφορίας. Πρώτον, μετά την κατάληψη της Ιερουσαλήμ, μια ισχυρή σχολή ιστοριογραφίας στη δυτική Ευρώπη, στην οποία κυριαρχούσαν αποκλειστικά μοναχοί και κληρικοί, κατέβαλε κάθε προσπάθεια για να τονίσει τον κεντρικό ρόλο που διαδραμάτισε ο Πάπας στη σύλληψη της εκστρατείας. Η

τάση αυτή ενισχύθηκε, με τη σειρά της, από τη δημιουργία μιας σειράς σταυροφορικών κρατών στον Λεβάντε, που βασίζονταν στην Ιερουσαλήμ, στην Έδεσσα, στην Τρίπολη και πάνω απ' όλα στην Αντιόχεια. Αυτά τα νέα κράτη χρειάζονταν αφηγήσεις που θα εξηγούσαν πώς ιδρύθηκαν υπό τον έλεγχο δυτικών ιπποτών. Σε ό,τι αφορούσε και τα αίτια της Σταυροφορίας και τον αντίκτυπό της, ο ρόλος του Βυζαντίου και του Αλέξιου Α΄ Κομνηνού ήταν ιδιαίτερος ενοχλητικός – και για τον λόγο ότι πολλές επιτυχίες των Σταυροφόρων έγιναν εις βάρος της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Βόλευε τους δυτικούς ιστορικούς να εξηγήσουν την εκστρατεία μέσα από την οπτική του παπισμού και της χριστιανικής υποσύνης και να αφήσουν κατά μέρος τον αυτοκράτορα της Ανατολής.

Ο δεύτερος λόγος για την έντονη εστίαση στη Δύση προέρχεται από τα προβλήματα των ιστορικών πηγών. Οι λατινικές πηγές για την Πρώτη Εκστρατεία είναι πασίγνωστες – και είναι και φοβερά ζουμερές. Διηγήσεις όπως η ανώνυμη *Gesta Francorum* προσφέρουν μονόπλευρες περιγραφές της προσωπικής γενναιότητας ατόμων, όπως ο ηρωικός Βοημόνδος, από τη μια πλευρά, και της ατιμίας του «άθλιου» αυτοκράτορα Αλέξιου, ο οποίος ραδιουργούσε για να ξεκάνει τους Σταυροφόρους με τις μηχανορραφίες και τις απάτες του, από την άλλη. Συγγραφείς, όπως ο Ρεϋμόνδος του Αγκιγέρ, ο Αλβέρτος του Άαχεν, ο Φουλχέρος της Σαρτρ, προσφέρουν ιδιαίτερος ζωηρούς, αλλά και μονόπλευρους, οδηγούς σε μια εκστρατεία που είδε τους ανταγωνιστικούς εγωισμούς των ηγετών της να συγκρούονται επανειλημμένως και στην οποία η διπροσωπία και ο δόλος ήταν συνήθη γνωρίσματα. Καταγράφουν αντιπαραθέσεις, στις οποίες η επιτυχία φλέρταρε συχνά με την καταστροφή· αναφέρουν πώς καταβαρθωνόταν το φρόνημα του στρατεύματος, όταν εκτοξεύονταν με καταπέλτες κεφάλια αιχμάλωτων ιπποτών μέσα στο στρατόπεδο των Σταυροφόρων κατά τη διάρκεια πολιορκιών διαφόρων πόλεων· σημειώνουν τη φρίκη τους μπροστά στο θέαμα ιερέων που κρεμιούνταν ανάποδα στα τείχη της πόλης και μαστιγώνονταν για να προκληθούν οι Δυτικοί· μιλούν για ευγενείς που εντοπίζονταν, την ώρα που χαριεντίζονταν με γυναίκες μέσα σε οπωρώνες, και εκτελούνταν βάρβαρα από τουρκικές περιπόλους.

Οι πρωτογενείς πηγές από την Ανατολή, αντιθέτως, είναι πολύ πιο σύνθετες. Το πρόβλημα δεν αφορά τον όγκο του υλικού, μιας και υπάρχουν πάρα πολλές περιγραφές, επιστολές, ομιλίες, αναφορές και άλλα τεκμήρια γραμμένα στα ελληνικά, στα αρμένικα, στα συριακά, στα εβραϊκά και στα αραβικά, και προσφέρουν πολύτιμες ματιές σε όσα προηγήθηκαν της Σταυροφορίας. Το ζήτημα είναι μάλλον ότι αυτές οι πηγές έχουν χρησιμοποιηθεί πολύ λιγότερο απ' ό,τι οι αντίστοιχες λατινικές.

Το σημαντικότερο, αλλά και δυσκολότερο, από αυτά τα κείμενα είναι η *Αλεξιάδα*. Γραμμένη στα μέσα του 12ου αιώνα από τη μεγαλύτερη κόρη του Αλέξιου, την Άννα Κομνηνή, αυτή η εξιστόρηση της βασιλείας του αυτοκράτορα έχει παρανοηθεί και χρησιμοποιηθεί εσφαλμένα. Το κείμενο, γραμμένο σε περίτεχνα ελληνικά, είναι γεμάτο λεπτές αποχρώσεις, υπονοούμενα και κρυφά νοήματα που είναι εύκολο να παραβλεφθούν. Συγκεκριμένα, η χρονολογική αλληλουχία των γεγονότων που δίνει η συγγραφέας είναι συχνά αναξιόπιστη: τα γεγονότα βρίσκονται σε λάθος σειρά, χωρίζονται στα δύο ή επαναλαμβάνονται δύο φορές.

Γράφοντας σχεδόν πέντε δεκαετίες μετά τα επεισόδια που περιγράφει, η Άννα Κομνηνή, μπορεί να συγχωρεθεί για τα περιστασιακά της λάθη σχετικά με τη σειρά των γεγονότων – ένα ζήτημα που αναγνωρίζει και η ίδια μέσα στο κείμενο: «Φτάνοντας σ’ αυτό το σημείο της ιστορίας μου κι ενώ σέρνω στο χαρτί την πένα μου καθώς πέφτει το βράδυ, νυστάζω λίγο γράφοντας και νιώθω να μου ξεφεύγει ο ειρμός της διήγησης. Όπου εξ ανάγκης απαιτείται χρήση βαρβαρικών ονομάτων και διήγηση αλλεπάλληλων υποθέσεων, το σώμα της ιστορίας και η συνέχεια της γραφής μοιάζουν σαν να γίνονται κομμάτια· ας μη με μέμφονται λοιπόν τουλάχιστον εκείνοι που διαβάζουν τη συγγραφή μου καλοπροαίρετα».²⁵

Η εικόνα της ιστορικού που σκύβει πάνω απ’ το κείμενο, δουλεύοντας μέχρι αργά τη νύχτα, είναι συγκινητική και γοητευτική· εδώ όμως αποτελεί λογοτεχνικό τέχνασμα, καθώς αποτελεί την επιδέξια απολογία της συγγραφέα για τα σφάλματά της, μια τυπική δήλωση που χρησιμοποιούσαν οι συγγραφείς της κλασικής αρχαιότητας των οποίων τα έργα αποτελούν το πρότυπο της *Αλεξιάδας*. Για την ακρίβεια, το έργο της Άννας Κομνηνής θεμελιώνεται σε μια εξαιρετική έρευνα, και αντλεί από ένα εντυπωσιακό αρχείο επιστολών, επίσημων εγγράφων, εκστρατευτικών σημειώσεων, οικογενειακών χρονικών και άλλων γραπτών υλικών.²⁶

Ενώ οι μελετητές έχουν εντοπίσει ορισμένα από τα προβλήματα της χρονολογικής σειράς στην *Αλεξιάδα*, πολλά άλλα ζητήματα έχουν παραγνωριστεί. Το γεγονός αυτό έχει οδηγήσει σε μείζονα σφάλματα στην αποδεκτή αλληλουχία γεγονότων που έλαβαν χώρα κατά τη βασιλεία του Αλέξιου Α΄ Κομνηνού. Το πιο σημαντικό από αυτά τα ζητήματα αφορά την κατάσταση που επικρατούσε στη Μικρά Ασία τις παραμονές της Σταυροφορίας. Η εικόνα που σκιαγραφεί η Άννα Κομνηνή είναι παραπλανητική· για την ακρίβεια, η προσεκτική επανεκτίμηση της *Αλεξιάδας* –παράλληλα με άλλες πηγές– οδηγεί σε εντυπωσιακά συμπεράσματα, που έρχονται σε ευθεία αντίθεση με τις εδραιωμένες απόψεις. Στο παρελθόν, θεωρούνταν

ότι ο βυζαντινός αυτοκράτορας επιζήτησε τη στρατιωτική βοήθεια των Δυτικών προκειμένου να επιχειρήσει μια φιλόδοξη και τυχοδιωκτική ανακατάληψη της Μικράς Ασίας από θέση ισχύος. Η πραγματικότητα ήταν πολύ διαφορετική. Η έκκλησή του για βοήθεια ήταν μια απεγνωσμένη τελευταία ζαριά για έναν κυβερνήτη που το καθεστώς του και η αυτοκρατορία του ακροβατούσαν στο χείλος της κατάρρευσης.

Είναι πολύ σημαντικό το γεγονός ότι η κατάσταση που επικρατούσε στη Μικρά Ασία τις παραμονές της Πρώτης Σταυροφορίας δεν είχε εκτιμηθεί σωστά κατά το παρελθόν. Οι ιππότες ξεκίνησαν για την Ανατολή προκειμένου να τα βάλουν με τους Τούρκους, έναν τρομερό εχθρό, που είχε γονατίσει τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Όντας αρχικά μέρος της συνομοσπονδίας των Ογούζων, την οποία οι Άραβες ιστορικοί τοποθετούσαν στα ανατολικά της Κασπίας Θάλασσας, οι Τούρκοι ήταν ένας λαός της στέπας. Τα στρατιωτικά ανδραγαθήματά τους τόνωσαν την επιρροή τους στο χαλιφάτο της Βαγδάτης, καθώς το τελευταίο κατακερματιζόταν στον ύστερο 10ο αιώνα. Από τη δεκαετία του 1030, λίγο μετά την υιοθέτηση από μέρους τους του Ισλάμ, οι Τούρκοι αποτελούσαν την κυρίαρχη δύναμη στην περιοχή και, λιγότερο από μια γενιά αργότερα, είχαν εξελιχθεί σε κυρίους της ίδιας της Βαγδάτης, όταν ο ηγέτης τους, ο Τουγκρούλ Μπέη, διορίστηκε σουλτάνος με πλήρεις εκτελεστικές εξουσίες από τον χαλίφη.

Η προέλασή τους προς τα δυτικά ήταν ανελέητη. Σύντομα άρχισαν τις επιδρομές στον Καύκασο και στη Μικρά Ασία, προκαλώντας αναταραχή και πανικό στον ντόπιο πληθυσμό. Οι Τούρκοι μπορούσαν να κινούνται γρήγορα και, κατά τα φαινόμενα, να περνούν απαρατήρητοι καβάλα σε ασιατικά άλογα που η δύναμή τους και η αντοχή τους τα καθιστούσε ιδανικά για τους ορεινούς όγκους και τα απόκρημνα φαράγγια αυτών των περιοχών· ήταν «σβέλτοι σαν αετοί, με οπλές σκληρές σαν την πέτρα», αναφέρει μια πηγή. Σύμφωνα με ορισμένες αναφορές, οι Τούρκοι επιτίθονταν σ' όσους βρίσκονταν στον δρόμο τους σαν πεινασμένοι λύκοι που κατασπάραζαν την τροφή τους.²⁷

Μέχρι την εποχή της ομιλίας του Ουρβανού στο Κλερμόν, οι Τούρκοι είχαν γκρεμίσει την επαρχιακή και στρατιωτική διοίκηση της Ανατολίας που είχε μείνει ανέπαφη για αιώνες και είχαν καταλάβει ορισμένες απ' τις πιο σημαντικές πόλεις του πρώιμου χριστιανισμού: πόλεις όπως η Έφεσος, όπου είχε ζήσει ο Ευαγγελιστής Ιωάννης, η Νίκαια, έδρα της περίφημης Α΄ Οικουμενικής Συνόδου, και η Αντιόχεια, πρώτη έδρα του ίδιου του Απόστολου Πέτρου, χάθηκαν όλες τα χρόνια πριν τη Σταυροφορία. Καμία έκπληξη λοιπόν δεν προκαλεί το γεγονός ότι ο Πάπας ορκιζόταν να σώσει την Ανατολική Εκκλησία στις ομιλίες και τις επιστολές του στα μέσα της δεκαετίας του 1090.

Το πλαίσιο της Πρώτης Σταυροφορίας βρίσκεται όχι στους πρόποδες του Κλερμόν ή στο Βατικανό, αλλά στη Μικρά Ασία και στην Κωνσταντινούπολη. Για πάρα πολύ καιρό, οι δυτικές φωνές κυριαρχούσαν στο αφήγημα της Σταυροφορίας. Ωστόσο, οι ιππότες που ξεκίνησαν με μεγάλες προσδοκίες το 1096 ανταποκρίθηκαν σε μια εξελισσόμενη κρίση στην άλλη πλευρά της Μεσογείου. Η στρατιωτική κατάρρευση, ο εμφύλιος πόλεμος και οι στασιαστικές απόπειρες είχαν φέρει την Βυζαντινή Αυτοκρατορία στο χείλος του γκρεμού. Ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός υποχρεώθηκε να στραφεί στη Δύση για βοήθεια και η έκκλησή του προς τον Πάπα Ουρβανό Β΄ έγινε ο καταλύτης όσων ακολούθησαν.

